

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ПСИХОЛОГІВ-ПРАКТИКІВ: ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ

У статті висвітлюється проблема впливу рівня розвитку соціального інтелекту практичних психологів на процес налагодження ними міжособистісних стосунків та на успішність спілкування з клієнтами в ході виконання професійної діяльності. Наводяться результати емпіричного дослідження взаємозв'язку рівня розвитку соціального інтелекту та особистісних особливостей практичних психологів.

Постановка проблеми. Роль соціального інтелекту (далі – СІ) в діяльності представників комунікативних професій безумовно висока, і вона постійно зростає в сучасних соціально-економічних умовах. СІ – глобальна здібність до адекватного розуміння власної поведінки та поведінки оточуючих. Ця здібність необхідна для ефективної міжособистісної взаємодії та успішної соціальної адаптації. СІ реалізує пізнавальні процеси, пов'язані з відображенням людини як партнера по спілкуванню та діяльності. Рівень розвитку СІ практичного психолога багато в чому визначає особливості його взаємодії в групі та ступінь ефективності надання професійної допомоги. Особистісні ж якості фахівця виступають найважливішим фактором оптимізації його професійної діяльності (М.Амінов, О.Бодальов, О.Власова, В.Куніцина, О.Михайлова (Альошина), В.Панок, О.Саннікова). Зважаючи на цю позицію, доцільно розглянути питання про вивчення зв'язку СІ з особистісними рисами фахівця, що дозволить виявити значення СІ в професійній діяльності та особистісному розвитку психолога.

СІ як психологічна характеристика особистості являє собою провідну складову професійно-важливих якостей (далі – ПВЯ) психолога. У сучасній науці психологічні вимоги до особи фахівця зазначеної сфери широко представлені у вигляді списків та моделей ПВЯ [1; 2; 5; 10]. Водночас місце СІ в системі ПВЯ спеціаліста з комунікативних професій чітко не визначене.

Актуальність проблеми, наявність практичного запиту, недостатній рівень її наукової розробленості визначили вибір теми, предмету та мети дослідження.

Метою дослідження виступає вивчення особливостей СІ та особистісних характеристик практичних психологів. Для досягнення поставленої мети вирішувались наступні **задачі**:

1. Розробити дослідницьку програму, підібрати й випробувати психодіагностичний інструментарій для вивчення СІ та особистісних характеристик практичних психологів (далі – психологів).

2. Виявити особливості СІ та особистісних рис у психологів. Визначити психологічні особливості психологів з різним рівнем розвитку СІ.

3. Виявити й описати взаємозв'язок СІ та його складових з індивідуально-психологічними особливостями психологів.

Об'єкт дослідження – СІ та особистісні характеристики психологів.

Предмет дослідження – взаємозв'язок особистісних особливостей практичних психологів з різними рівнями розвитку СІ.

Гіпотеза – існують значущі відмінності в особистісних особливостях практичних психологів з різним рівнем розвитку СІ.

Методи та методики дослідження. У нашій роботі застосовувалась батарея тестів, спрямована на вивчення СІ, яка являє собою комплекс з шести методик, які дозволяють врахувати біля 50 індивідуально-психологічних вимірів, покликаних полегшити розуміння змісту СІ й особливостей його взаємозв'язку з особистісними характеристиками психологів (Таблиця 1).

Таблиця 1

Психодіагностичне забезпечення вивчення підструктур особистості практичного психолога

Назва підструктури особистості	Методика, що використовувалася для діагностики
Професійно-діяльнісна (конативна)	“Методика дослідження СІ” Дж.Гілфорда та М.Саллівена (адаптація О.С.Михайлової (Альошиної))
Опрацювання та осмислення інформації (когнітивна)	Опитувальник “Індивідуальні стилі мислення” (О.Алексеев, Л.Громова)
Регулятивна (емоційна)	“Модифікований тест кольорових виборів” (Л.Собчик) “Індивідуально-типологічний опитувальник” (Л.Собчик)

Спрямованість особистості	“Опитувальник діагностики типу спрямованості особистості практичного психолога” (Т.Данилова)
Комунікативна	Опитувальник “Шістнадцять особистісних факторів”(16 FPQ-187-A)

Етапи дослідження та характеристика вибірки. Для перевірки висунутих гіпотез автором було організоване та проведене комплексне емпіричне дослідження, яке здійснювалось протягом 2006-2008 рр.

Група практичних психологів, які працюють в різних установах, була протестована за допомогою батареї психодіагностичних методик, наведених вище. Аналіз матеріалу, отриманого в комплексному дослідженні, відбувався в два етапи.

На першому етапі аналізувалися дані комплексного дослідження вибірки психологів. Його метою було отримання картини психологічних особливостей досліджуваних відповідно до рівня сформованості у них СІ. Задачами етапу виступали: по-перше, розбивка всього масиву досліджуваних на однорідні групи. По-друге, отримання загальних описів груп практичних психологів з високим, середнім та низьким СІ, причому з урахуванням експліційованих, притаманних їм індивідуально-психологічних властивостей.

Підставою для здійснення типологічного аналізу на цьому етапі послужив параметр СІ. СІ в нашій роботі розглядається як стійка здібність розуміти себе та інших людей, їх взаємини й прогнозувати міжособистісні події на основі індивідуальних розумових процесів, афективного реагування, а також соціального досвіду (Дж.Гілфорд, О.Михайлова (Альошина)) [3; 7].

Математична обробка отриманих даних на цьому етапі відбувалася за допомогою кореляційного та факторного аналізу. З'ясування відмінностей у рівні сформованості СІ та картині індивідуально-психологічних особливостей в групі практичних психологів відбувалось шляхом застосування t-критерію Ст'юдента.

На другому етапі відбувався порівняльний аналіз контрастних груп (психологи з високим, середнім, низьким рівнем СІ) з метою вибору найбільш інформативних показників, які визначатимуть відмінні індивідуально-особистісні характеристики. Таким чином факторний простір був звужений з 50

індивідуально-психологічних показників до 15, що отримали найбільше кореляційне та факторне навантаження.

Для участі в констатуючому експерименті відповідно до основних задач та гіпотез роботи була сформована *вибірка*, яка складалася із 100 практичних психологів: 10 чоловіків (10%) та 90 жінок (90%), середній вік досліджуваних склав 32,29 років (від 23 до 59 років). Бази дослідження: дошкільні навчальні заклади (м. Чернігів), загальноосвітні школи I-III ступенів (м. Чернігів), психолого-педагогічний факультет ЧДПУ імені Т.Г.Шевченка, Обласний центр практичної психології та соціальної роботи (м. Чернігів). Зважаючи на існуючий в сучасній науці поділ фахівців з психології за двома основними типами професіоналізації: теоретики та практики (Н.Амінов, О.Власова, В.Лабунська, М.Молоканов, А.Реан та ін.), ми висували особливі вимоги до психологів-викладачів вищої школи, оскільки в своїй діяльності вони поєднують функції обох напрямків. Тому до участі у констатуючому експерименті залучалися лише ті особи, які мали досвід роботи практичним психологом або поєднують роботу у вищому навчальному закладі з наданням постійних професійних послуг в інших установах та закладах.

Причиною активізації нашої уваги до групи практичних психологів послужили наступні причини:

1) саме в дорослому віці суб'єкт досягає громадянської, особистісної, професійної та соціальної зрілості (відповідальності), формується його професійна індивідуалізація в межах обраного виду діяльності;

2) наразі відбувається певна стабілізація соціально-інтелектуального потенціалу людини та її соціально-перцептивних здібностей, розширюється спектр соціальних та професійних ролей (О.Бодальов, Є.Клімов, В.Куніцина, Р.Хейвігхерст та ін.), ефективне виконання яких можливе за участю СІ;

3) з'являється можливість конкретизувати ті індивідуально-типологічні особливості спеціалістів, які впливають на успішність їх професійної діяльності, адже в реальному спілкуванні об'єктом інтерпретації психологів виступають саме прояви особистості, що постійно змінюються й розвиваються.

Цікавим, на нашу думку, є кількісний розподіл практичних психологів, працюючих в системі освіти, за рівнями сформованості у них СІ (Таблиця 2).

Таблиця 2

Розподіл практичних психологів за рівнем сформованості СІ

№ з/п	Місце роботи психологів	Рівень сформованості СІ (у %)			Всього	
		низький	середній	високий	осіб	%
1.	Дошкільні навчальні заклади (ДНЗ)	22,7	50,0	27,3	22	100
2.	Загальноосвітні навчальні заклади (ЗНЗ)	22,0	46,3	31,7	41	100
3.	Вищі навчальні заклади (ВНЗ)	8,1	29,7	62,2	37	100

Як видно з таблиці 2, низький рівень СІ продемонстрували переважно психологи ДНЗ та ЗНЗ (22,7% та 22% відповідно), а показник високого рівня СІ найчастіше зустрічається у викладачів ВНЗ (62,2%).

На нашу думку, отримані факти здебільшого пояснюються специфікою виконання професійних функцій, яка обумовлюється типом установи, в котрій працює спеціаліст. Так, викладач психології у ВНЗ, порівняно з психологами ДНЗ та ЗНЗ, має більш широкі можливості для розвитку власних інтелектуальних можливостей, особистісного зростання, підвищення рівня кваліфікації, його праця носить менш формалізований характер [4].

Отже, СІ викладача психології у ВНЗ можна охарактеризувати як специфічне когнітивне утворення, яке забезпечує ефективність соціальної активності особистості; як специфічну форму організації ментального досвіду спеціаліста в сфері соціальної взаємодії (Куниціна, 2003).

Специфікою роботи практичних психологів ДНЗ та ЗНЗ є вміння застосовувати набуті теоретичні знання в ході вирішення прикладних задач. Більше часу й уваги вони приділяють організації продуктивної взаємодії всіх учасників педагогічного процесу, враховуючи їхній вік, інтереси, готовність до підтримання контактів тощо. Практичному психологу системи освіти мають бути притаманні: широта й гнучкість поглядів, соціальна сміливість, емоційна привабливість для оточуючих, здатність зберігати самовладання, прагнення до

пізнання себе й інших, професійна компетентність, відповідальність за свої слова, рекомендації, здатність прогнозувати наслідки своїх вчинків тощо [1; 2; 4; 6; 9].

Зважаючи на це, можна припустити, що СІ практичних психологів ДНЗ та ЗНЗ частіше виявляється у здатності розуміти себе та оточуючих, їхні взаємини, прогнозувати розгортання міжособистісних подій.

Отже, викладачі психології ВНЗ володіють більш широким репертуаром теоретичних знань та способів їх застосування, а психологи ДНЗ та ЗНЗ – більш широким набором стандартизованих рішень проблемних ситуацій.

Далі у статті наводяться результати другого етапу дослідження, який розкриває особливості взаємозв'язку особистісних характеристик практичних психологів та рівня розвитку їх СІ.

Отриманий масив емпіричних даних було піддано математико-статистичній обробці із застосуванням програми з пакету прикладних статистичних засобів (SPSS 11.0 for Windows). Після обробки первинних даних проведено порівняльний аналіз характерологічних властивостей контрастних груп практичних психологів відносно рівня їх СІ (t- критерій Ст'юдента).

Групи практичних психологів з високим та низьким рівнем СІ

Особливості налагодження ефективної міжособистісної взаємодії практичними психологами залежно від рівню їх СІ та індивідуально-психологічних особливостей зазначених груп представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Особливості індивідуально-психологічних рис психологів з високим та низьким СІ

№ з/п	Назва складової взаємодії	Середнє значення у психологів з висок. СІ	Середнє значення у психологів з низьк. СІ	Критерій різниці (t)	Sig.	Достовір-ть різниці за t-критерієм Ст'юдента
1.	Шкала А “Приязність – Відчуження”	6,88	5,59	-2,447	0,018	достовірно (p=0,05)
2.	Шкала В “Загальна інтелектуальність”	7,64	6,41	-2,288	0,026	достовірно (p=0,05)
3.	Шкала L “Підозріл.– Довірливість”	6,05	7,65	-2,713	0,009	достовірно (p=0,01)
4.	Агресивність (ІТО)	3,76	4,82	-2,339	0,023	достовірно (p=0,05)
5.	Сензитивність (ІТО)	7,29	6,06	-3,708	0,000	достовірно

						(p=0,01)
6.	Синтетичний стиль мислення (Алексєєв)	47,17	51,12	3,126	0,000	достовірно (p=0,01)

Психологам з високим рівнем СІ (на відміну від психологів з низьким рівнем СІ) притаманні такі характеристики: здатність пізнавати й прогнозувати вчинки партнерів по спілкуванню, аналізувати комунікативну ситуацію (шкала В) та чітко вибудовувати власну тактику поведінки, спрямованої на досягнення мети. Вони схильні проявляти яскраві, невимушені емоції (шкала А) та здатні активно встановлювати міжособистісні контакти (агресивність), зважаючи на індивідуальні відмінності у протіканні пізнавальних та афективних процесів своїх партнерів (сензитивність). Це забезпечує точність у розумінні характеру взаємин людини з оточуючими.

Перешкодами до налагодження міжособистісних контактів у психологів з низьким рівнем СІ виступає нездатність розуміти зміни смислу вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, яка їх спричинила. Привертає увагу наявність у цих психологів зниженого рівня загального інтелекту (шкала В). З одного боку, цей факт може свідчити про високу вірогідність розвитку невдоволення власною професією, яка містить велику кількість стресогенних моментів і вимагає постійного розумового напруження (Реан, 2006). З іншого, знижений рівень загальної інтелектуальності може виконувати функцію бар'єра, який не сприяє усвідомленню психологом проблемних ситуацій, що вимагають негайного вирішення. Я.Рейковський назвав цей феномен “перцептивних захистом”, “перцептивним ігноруванням певних подразників” [8]. З метою збереження самоповаги психологи цієї групи активно застосовують в процесі вирішення професійних задач синтетичний стиль роботи з інформацією, який приховує недостатність знань за рахунок способу їх пред'явлення.

Група практичних психологів з високим та середнім рівнем СІ

Особливості налагодження ефективної міжособистісної взаємодії практичними психологами зазначених груп представлені у таблиці 4.

Таблиця 4

Особливості індивідуально-психологічних рис психологів з високим та середнім СІ

№ з/п	Назва складової взаємодії	Середнє значення у психологів з висок. СІ	Середнє значення у психологів з середн. СІ	Критерій різниці (t)	Sig.	Достовір-ть різниці за t-критерієм Ст'юдента
1.	Шкала В "Загальна інтелектуальність"	7,64	6,71	2,104	0,038	достовірно (p=0,05)
2.	Шкала L "Підозріл. – Довірливість"	6,05	6,95	-2,015	0,047	достовірно (p=0,05)
3.	Шкала Q ₁ "Гнучкість – Ригідність"	5,74	6,66	-2,019	0,047	достовірно (p=0,05)
4.	Сензитивність (ІТО)	7,29	6,39	2,974	0,004	достовірно (p=0,01)

Психологам з середнім рівнем СІ притаманні наступні індивідуальні особливості: вони досить вправно, але не завжди точно орієнтуються в результатах поведінки інших, у розрізненні невербальної експресії, у розпізнаванні різних смислів вербальних повідомлень, а також в аналізі динаміки ситуацій міжособистісної взаємодії. Ситуації спільної діяльності вимагають від їх учасників глибокого розуміння один одного, але певна інтелектуальна негнучкість (шкала В), недовіра до оточуючих (шкала L), нечутливість до протиріч (сензитивність) і надмірна схильність жорстко дотримуватись норм (шкала Q₁) перешкоджають налагоджуванню ефективних стосунків в ситуаціях невизначеності чи високого емоційного напруження, які доволі часто супроводжують професійну діяльність практичного психолога.

Група практичних психологів з низьким рівнем та середнім рівнем СІ

Особливості налагодження міжособистісної взаємодії практичними психологами зазначених груп представлені у таблиці 5.

Таблиця 5

Особливості індивідуально-психологічних рис психологів з низьким та середнім СІ

№ з/п	Назва складової взаємодії	Середнє значення у психологів з низьк. СІ	Середнє значення у психологів з середн. СІ	Критерій різниці (t)	Sig.	Достовір-ть різниці за t-критерієм Ст'юдента
1.	Ригідність (ІТО)	5,29	4,32	2,001	0,050	достовірно (p=0,05)
2.	Тривожність (ІТО)	6,06	4,93	2,057	0,044	достовірно (p=0,05)
3.	Гуманістична спрямованість особистості	22,82	26,88	-2,781	0,007	достовірно (p=0,01)

Практичні психологи з низьким рівнем СІ (на відміну від психологів з середнім рівнем СІ) зустрічають багато перешкод виконуючи завдання,

спрямовані на діагностику здатності адекватно визначати специфіку стосунків між учасниками комунікацій. Можливо, ускладнення виникають тому, що незважаючи на вміння психологічно інтерпретувати окремі елементи невербальної поведінки, ці особи не здатні включати їх в цілісну інтерпретацію. Через яскраво виражену когнітивну й емоційну негнучкість (ригідність), підвищене занепокоєння змістом міжособистісної взаємодії (тривожність), не досить вправне розрізнення смислу вербальних повідомлень у них виникає ряд бар'єрів спілкування. Крім того, закономірним, на думку О.Власової, є нечасте застосування ними гуманістичної стратегії взаємодії, оскільки “вона дуже енергетично витратна в плані психологічного та психофізіологічного забезпечення, що й змушує психолога-практика уникати її” [2, 46]. Як видно з наведеного вище, низький рівень сформованості СІ стає перешкодою для реальної оцінки партнерів і вибору ефективної стратегії взаємодії з ними.

Висновки. Проведене дослідження й аналіз отриманих результатів підтвердили висунуту гіпотезу та дозволили дійти наступних висновків:

1. Найбільша кількість осіб з високим рівнем СІ спостерігається серед викладачів психології ВНЗ, з низьким СІ – серед психологів ДНЗ та ЗНЗ. Можливо, об'єктивним поясненням цього факту, є специфіка виконання психологом своїх професійних функцій залежно від вимог установи, де він працює.

2. У психологів з високим СІ більшою мірою виражені такі індивідуально-особистісні особливості, як товариськість, приязність, наполегливість й активність у налагодженні контактів, чутливість до емоційних, конативних та когнітивних станів партнера по спілкуванню, здатність до синтетичної обробки інформації.

3. Психологам з середнім рівнем СІ характерна більш виражена схильність до тривожної поведінки, когнітивної, емоційної та конативної ригідності, нижча міжособистісна чутливість (порівняно з психологами, які мають високий рівень СІ), але нестача перелічених вище властивостей компенсується у них розвинутою гуманістичною спрямованістю.

4. Психологи з низьким СІ демонструють нечутливість до партнерів по спілкуванню, яскраво виражену тривожність у міжособистісній взаємодії та ригідність поведінки.

Література

1. Аминов Н.А. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов / Н.А. Аминов, М.В. Молоканов // Психологический журнал. – Том 13. Психология. – 1992. – №5. – С. 104-110.
2. Власова О.І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : [монографія] / О.І. Власова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 308 с.
3. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта / Джой Гилфорд // Психология мышления. – М. : Наука, 1982. – С. 433-457.
4. Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. зав.] / В.Н. Карандашев. – М. : Смысл; Издательский центр “Академия”, 2003. – 382 с.
5. Куницына В.Н. Межличностное общение / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погорьша. – СПб. : Питер, 2003. – 545 с.
6. Марінушкіна О.Є. Порадник практичного психолога / О.Є.Марінушкіна. – Х. : Видавнича група “Основа”, 2007. – 240 с. – (Серія “Дошкільний навчальний заклад. Психологія виховання”).
7. Михайлова (Алешина) Е.С. Методика исследования социального интеллекта : [рук-во по использов] / Е.С. Михайлова (Алешина). – СПб. : “ИМАТОН”, 1996.–56с.
8. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А.А.Реан, А.Р.Кудашев, А.А.Баранов. – СПб. : Прайм - ЕВРОЗНАК, 2006. – 479 с.
9. Смоліна А.Г. Система роботи практичного психолога в дошкільному навчальному закладі / А.Г. Смоліна // Таврійський вісник освіти : [наук.-метод. журнал.]. – 2007. – №4. – С. 230-237.
10. Чепелева Н.В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н.В. Чепелева, Н.І. Пов'якель // Психологія : [зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / наук. ред. С.Д. Максименко]. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова. – 1998. – Вип. 3. – С. 35-42.

Liakhovets L.

SOCIAL INTELLIGENCE OF APPLIED PSYCHOLOGISTS: INDIVIDUAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND DISPLAY PECULIARITIES

In this paper the problem of applied psychologist's social intelligence development level influence on the process of interpersonal relations regulation and on the successful communication with clients during professional activity is pointed out. The empiric research results of interaction of social intelligence development level and applied psychologist's personal peculiarities are presented.

Keywords: social intelligence, personality, professionally significant qualities, social adaptation, interpersonal interaction